

Асабліва карысным для нашага часу з'яўляецца тое, што І. Насовіч спрабаваў вызначыць паходжанне, бытавое прызначэнне і сэнс народных вобразных словаспалучэнняў, што заўсёды патрабуе грунтоўнага ведання жыцця народа, яго нацыянальнага характару і ўнутранага духоўнага светаўспрымання.

Вялікай стратай для беларускай фалькларыстыкі з'яўляецца адсутнасць двух зборнікаў І. Насовіча з легендамі, паданнямі, былінамі, байкамі і песнямі. Дасланыя ў тым жа годзе І. Сразнеўскаму, яны, як сведчыў сын фалькларыста В. І. Насовіч, зніклі бяследна².

Каб быць бліжэй да Акадэміі навук, яе выдатнай бібліятэкі і выдаўцоў, І. І. Насовіч у 1864 годзе пераехаў у Пецярбург і працаваў там шэсць гадоў. Гэта найбольш плённы перыяд у дзейнасці фалькларыста. За трохтысячны збор прыказак і прымавак Рускае геаграфічнае таварыства прысудзіла яму залаты медаль і выбрала сваім членам.

У 1867 годзе І. Насовіч выдаў «Зборнік беларускіх прыказак», які ў наступным годзе быў перавыдадзены, а яшчэ праз год — у дапоўненым выглядзе³. У зборніку каля 3500 твораў, сярод якіх, акрамя прыказак, многа прымавак і другіх блізкіх да іх вобразных словаспалучэнняў: прыгаворкі пры розных выпадках, прыкметы, кпіны, жарты, праклёны, досціпы, дражнілкі, прыслоў'і, пажаданні. Яны арганічна дапаўняюць прыказкі і прымаўкі і даюць шырокае ўяўленне аб парэміяграфічнай спадчыне, разнастайнасці жывой народнай вобразнай мовы. Размяшчэнне прыказак не па зместу, а ў алфавітным парадку з'яўляецца значным недахопам выданняў Насовіча. Але змест сабраных фалькларыстам прыказак да нашых дзён з'яўляецца каштоўнейшым сведчаннем незвычайнай развітасці гэтага жанру ў беларусаў, выключнай вобразнасці іх мовы. Сам збіральнік у невяліччай прадмове адзначыў вялікае практычнае, павучальна-педагагічнае значэнне прыказак, іх своеасаблівую ролю падручніка жыцця для працоўнага беларуса. Найбольш аб'ектыўную ацэнку зборніку прыказак фалькларыста даў І. Цішчанка: «...Працу Насовіча справядліва будзе назваць фразеалагічна-тлумачальна-этымалагічным зборнікам. Такога выдання ўсходнеславянская філалагічная навука не ведала. На жаль, нічога падобнага ні ў беларускай, ні ў рускай, ні ва ўкраінскай фалькларыстыцы не з'явілася»⁴.

На восемдзесят трэцім годзе жыцця І. Насовіч вярнуўся ў Мсціслаў і з самаахвярнай працавітасцю працягваў фалькларыстычную дзейнасць. У 1873 годзе ён выдае свой песенны збор — 350 тэкстаў, з якіх пераважная большасць — вясельныя песні. Невялікай колькасцю тэкстаў прадстаўлены калядныя, жніўныя, любоўныя, жартоўныя, сацыяльна-бытавыя песні.

Тое, што пераважная колькасць песень узятая Насовічам са збораў Я. Чачота і Я. Тышкевіча, што пераканаўча даказаў І. Цішчанка, адсутнасць пашпартызацыі значна зніжае навуковую вартасць зборніка. Але замена лацінкі кірыліцай, уключэнне антыпрыгонніцкіх песень і духоўных вершаў, а таксама твораў, якія ўзніклі пад уплывам літаратуры, высокі мастацкі ўзровень апублікаваных песень зрабілі выданне прыкметнай з'явай фалькларыстыкі, якая лепшымі сваімі ўзорамі захавала вялікае значэнне і для нашых дзён.

Арыгінальнымі з'яўляюцца прадмовы выдаўца да раздзелаў кнігі, дзе аўтар адзначыў старажытнасць беларускіх народных песень, багацце іх мелодыкі, пераканаўча палемізаваў з перабольшваннямі некаторых міфалагаў, якія выдумлялі язычніцкіх багоў там, дзе іх на самай справе не было. Наватарскай была крытыка Насовічам (набожным чалавекам, свяшчэннікам па адукацыі) праваслаўнай царквы за яе жорсткую дзейнасць па выкараненню прыгожых народных язычніцкіх свят: валаcobніцтва, купалля.

Для нас мае вялікую каштоўнасць і аўтарытэтнае меркаванне добрага знаўцы народнага побыту аб дастаткова акрэсленым падзеле беларускіх народных песень на творы мужчынскай і жаночай традыцыі. Пры гэтым большасць з іх складаюць песні жаночыя, што тлумачыцца больш шырокай эмацыянальнай гамай псіхічнага стану жанчыны, яе месцам у патрыярхальным грамадстве і сапраўднай роляй у жыцці, характарам выконваемых работ і многімі іншымі фактарамі. Назіранні І. Насовіча далі магчымасць аўтарам гэтага артыкула вылучыць у асобны раздзел у зборніку традыцыйных жанраў Гомельскай вобласці каляндарныя палотныя песні, прымеркаваныя да праполкі ўсходаў.

Многія бакі народнага жыцця, якія назіраў асабіста І. Насовіч пера-

даў у апісаннях абрадаў радзін і вяселля. У іх многа цікавых рэгіянальных рытуалаў, якія не сустракаюцца ў другіх збіральных: муравін у радзінах, разнавіднасці каравая і калінкі на вяселлі і інш.

Яшчэ І. Сразнеўскі лічыў, што фалькларыстычную спадчыну І. Насовіча неабходна выдаць цалкам. На вялікі жаль, яго заклік не пачулы да нашага часу: выдатная спадчына фалькларыста, цікавая і так патрэбная для далейшага вывучэння духоўнага характару беларуса і развіцця нацыянальнай культуры, фактычна не даступная для масавага чытача-сучасніка.

Надзвычай плёнай была праца І. Насовіча ў галіне беларускай лексікаграфіі. Дарэчы, навуковы інтарэс вучонага да роднай мовы не быў і не мог быць выпадковым, таму што, зацікавіўшыся духоўнай культурай беларускага народа, ён не мог не разумець, што першакрыніцай яе з'яўляецца, зразумела, мова. Фактычна адразу пасля выхаду ў адстаўку І. І. Насовіч пачынае запісваць асобныя беларускія словы мясцовай гаворкі ваколіц Мсціслаўля, пазней і ў іншых мясцінах, а ў 1848 годзе разгортвае працу па ўкладанню слоўніка. Ужо праз два гады вучоны дасылае на адрас Акадэміі навук сваё першае філалагічнае даследаванне, адну з частак якога — «Собрание белорусских слов по алфавиту» (2224 артыкулы) — можна лічыць папярэдняй будучага славутага слоўніка. У гэтай нявыдадзенай спробе, а таксама ў першым надрукаваным тлумачальным слоўнічку (на 227 адзінак), даданым да зборніка беларускіх прыказак і прымавак 1852 года, ішоў лексікаграфічны пошук, выпрацоўваліся і развіваліся ўласцівыя потым усім працам Насовіча спосабы тлумачэння слоў. Можна толькі здзіўляцца, як 60-гадовы чалавек, які не меў філалагічнай адукацыі, дастатковага вопыту навуковай работы, спрабаваў вырашыць шматлікія спецыяльныя пытанні, некаторыя з якіх і да сённяшняга часу з'яўляюцца дыскусійнымі: падача фанетычных і марфалагічных варыянтаў, мнагазначных слоў і амонімаў, загаловачных і вытворных ад іх, этымалагічных памет і г. д.

Не спыняючы працы над слоўнікам жывой беларускай мовы, з кастрычніка 1853 года Насовіч, па прапанове Акадэміі навук, пачаў складаць старажытнабеларускі слоўнік на матэрыяле «Актів. относящихся к истории Западной России» (Спб., 1846—1853) і праз тры гады падаў яго ў закончаным выглядзе. Спецыяльная камісія ў складзе акадэмікаў А. Х. Васютава, І. І. Сразнеўскага і М. А. Каркунова высока ацаніла слоўнік і прапанавала яго да друку, а аўтара ўзнагародзілі Увараўскай прэміяй. Нягледзячы на гэта, слоўнік так і не быў надрукаваны (рукапіс яго захоўваецца ў Архіве бібліятэкі АН СССР у Ленінградзе).

Між іншым слоўнік заслугоўвае таго, каб сказаць аб ім асобна. Ён займае 1110 старонак вялікага фармату і ўключае каля 12 тыс. рээстравых слоў. Калі ўзяць за ўмоўную адзінку сярэдні том сучаснага «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», то слоўнік Насовіча заняў бы 6—7 такіх тамоў. Можна ўявіць, якую карысць прынёс бы ён навуцы, калі б своечасова быў выдадзены. Мяркуем, што гэту нерэалізаваную магчымасць трэба паставіць у дакор Акадэміі навук.

Трэба згадзіцца з М. Ф. Гуліцкім, што праца над слоўнікам старажытнабеларускай мовы не прайшла для Насовіча дарэмна: у працэсе стварэння яго вучоны «дасканала авалодаў майстэрствам лексікографа, набывў вопыт выяўлення і тлумачэння слоў, выпрацаваў асноўныя крытэрыі адбору слоў і план слоўніка жывой народнай мовы»⁵, ад задумы складзі які Насовіч ніколі не адступаўся. Пасля смерці І. І. Грыгаровіча, які рыхтаваў «Словарь западнорусского наречия», справа складання беларускага слоўніка была даручана С. П. Мікуцкаму. Апошні ў 1854—1855 гадах уклаў невялічкую падборку беларускіх слоў (крыху больш за 2 тыс. адзінак)⁶, але было зусім зразумела, што сапраўднага слоўніка ўсё ж та кі няма, таму Насовіч неаднаразова хадайнічаў, каб атрымаць афіцыйную згоду на яго ўкладанне. У рэшце рэшт Addзьяленнем рускай мовы і літаратуры Акадэміі навук яму было прапанавана падаць складзены ім слоўнік на адкрыты конкурс, дзе ў 1863 годзе «Словарь белорусского наречия» І. І. Насовіча быў адзначаны Дзямідаўскай прэміяй.

Аб славым слоўніку выдатнага вучонага, са з'яўлення якога ў друку ў 1870 годзе пачалася ўласна беларуская лексікаграфія, пісалася ўжо даволі многа і падрабязна. Трэба, аднак, адзначыць, што па навуковым узроўні, удалай распрацоўцы слоўнікавых артыкулаў, шырыні (больш за 30 тыс. слоў) гэта праца стаіць у адным радзе з такімі вяршынямі ўсходнеславянскай лексікаграфіі, як слоўнікі У. І. Даля і Б. Д. Грынчанкі. Акрамя таго, слоўнік І. І. Насовіча фактычна да нядаўніх часоў прадстаўляў

беларускую мову далёка за межамі Беларусі. Цікава, што ў 1886 годзе Ф. Міклашыч уключыў слоўнік І. І. Насовіча ў якасці беларускай першакрыніцы ў першы «Этымалагічны слоўнік славянскіх моў».

Зразумела, што з пункту гледжання сённяшняга стану развіцця беларускай лексікаграфіі (дарэчы, па думцы С. М. Талстой, першае месца ў даследаванні ўсходнеславянскай лексікі належыць, відаць, беларусістыцы¹), у насавічавым слоўніку можна знайсці некаторыя недахопы, недакладнасці і г. д., але трэба адразу ж і ўлічыць, што без гэтай лексікаграфічнай першаасновы проста немагчымым было б далейшае развіццё беларускага мовазнаўства, у тым ліку і лексікаграфіі наогул. Аднак час выявіў і станоўчыя якасці слоўніка: паслядоўна праведзены дыферэнцыяльны характар, адлюстраванне самых розных бакоў жыцця, традыцыйнай культуры беларускага народа сярэдзіны мінулага стагоддзя, дэталёва распрацаваная структура слоўнікавага артыкула з абавязковай граматычнай характарыстыкай, філалагічным апісаннем значэння, у радзе выпадкаў з этымалагічнымі даведкамі, разнастайным шматлікім ілюстрацыйным матэрыялам.

Велізарную навуковую працу І. І. Насовіча, якая ў асноўным праходзіла ў перыяд жорсткага падаўлення беларускай нацыянальнай культуры пасля паўстання К. Каліноўскага, можна без перабольшання назваць патрыятычным подзвігам у імя свайго народа.

¹ Цішчанка І. К. Да народных вытокаў. Мінск, 1986. С. 217.

² Гл.: Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Спб., 1890. Т. 5. Кн. 3. С. 964.

³ Гл.: Сборник белорусских пословиц / Сост. И. И. Носович. Спб., 1867; Записки императорского Русского географического общества по Отделению этнографии. Спб., 1868. Т. 1; Там же. 1869. Т. 2; Сборник белорусских пословиц / Сост. И. И. Носович // Сборник Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. Спб., 1874. Т. 12. № 2.

⁴ Цішчанка І. К. Да народных вытокаў. С. 224.

⁵ Гуліцкі М. Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі. Мінск, 1978. С. 59.

⁶ Гл.: Микучий С. П. Белорусский словарь // Архив библиотеки АН СССР (Ленинград). Ф. 216, оп. 3, № 1077, л. 2046.

⁷ Гл.: Толстая С. М. О новых направлениях в белорусской диалектной лексикографии // Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования. 1982. М., 1985. С. 293.

Т. П. КАЗАКОВА

ТВОРЧЕСТВО ГРИГОРИЯ ЦАМБЛАКА В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ И ДРЕВНЕРУССКАЯ ОРАТОРСКАЯ ПРОЗА

Литературная деятельность видного славянского панегириста Григория Цамблака в Великом княжестве Литовском — значительное явление белорусской культуры XV века. Ораторская проза писателя вобрала в себя богатые идейно-художественные достижения эпидиктического красноречия как древнеболгарской, так и древнерусской литератур, входивших в сферу византийского влияния.

Выходец из знатного болгарского рода, племянник митрополита всея Руси Киприана, Цамблак получил прекрасное образование в тырновском монастыре Святой Троицы. Большое влияние на него оказал патриарх Евфимий Тырновский — талантливый писатель и просветитель, последовательный сторонник учения исихастов, которое, проповедуя идеи самоотречения и аскетизма, не исключало возможности человека при жизни слиться с «божеством». «В исихазме, — отмечает Д. С. Лихачев, — сказался интерес к психологии человека, к «внутреннему» человеку, к его индивидуальным переживаниям...»¹ Поэтому писатели-исихасты исключительное внимание обращали на словесное выражение, которое должно быть изощренно, лишено повседневности, по возможности обобщающе и совершенно.

В конце XIV века Болгария оказалась под властью Османской империи, когда жестоко преследовалось все национальное. Турецкое иго вынудило Цамблака покинуть родину. Он избрал подвижническую жизнь, свои знания совершенствовал в известных монастырях Византии, Сербии, Молдовлахии и Великого княжества Литовского.